

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Економіка»

- Сучасні проблеми економічної теорії
- Економіка та управління національним господарством
- Економіка та управління галузями та підприємствами
- Економіка праці та регіональна економіка
- Фінанси, грошовий обіг та кредит
- Облік, аналіз та аудит
- Математичне моделювання
та інформаційні технології в економіці

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Отримано: 15 січня 2016 р.

Прорецензовано: 11 лютого 2016 р.

Прийнято до друку: 26 травня 2016 р.

Непочатенко О. О., Пташник С. А. Конкурентне середовище та напрями економічного розвитку сільськогосподарських підприємств / О. О. Непочатенко, С. А. Пташник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. – Острог: Вид-во НУ«ОА», травень 2016. – № 1(29). – С. 48–54.

УДК 338.43.009.12

JEL-класифікація: Q

Непочатенко Олена Олександрівна,

доктор економічних наук, професор, ректор Уманського національного університету садівництва

Пташник Світлана Андріївна,

аспірантка Уманського національного університету садівництва

КОНКУРЕНТНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті проаналізовано сучасний стан конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств і розробка основних шляхів його покращення. Проведений аналіз стану сільського господарства Черкащини свідчить, що галузь є однією з провідних в економіці регіону, на її долю припадає близько п'ятої частини валового випуску продукції, товарів і послуг. Для підвищення конкурентної ситуації та ефективності роботи сільськогосподарських організацій, на нашу думку. Перш за все, необхідно створити дієвий економічний механізм шляхом здійснення державного регулювання і вдосконалення економічних відносин між партнерами в АПК.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, конкурентне середовище, державне регулювання, економічний розвиток.

Непочатенко Елена Александровна,

доктор экономических наук, профессор, ректор Уманского национального университета садоводства

Пташник Светлана Андреевна,

аспирантка Уманского национального университета садоводства

КОНКУРЕНТНАЯ СРЕДА И НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье проанализировано современное состояние конкурентной среды сельскохозяйственных предприятий и разработана основных путей его улучшения. Проведенный анализ состояния сельского хозяйства Черкасского региона свидетельствует, что отрасль является одной из ведущих в экономике региона, на ее долю приходится около пятой части валового выпуска продукции, товаров и услуг. Для повышения конкурентной ситуации и эффективности работы сельскохозяйственных организаций, по нашему мнению, в первую очередь необходимо создать действенный экономический механизм путем осуществления государственного регулирования и совершенствования экономических отношений между партнерами в АПК.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, конкурентная среда, государственное регулирование, экономическое развитие.

Nepochatenko Elena,

Doctor of Economics, Professor, Rector of Uman National University of Horticulture

Ptashnyk Svetlana,

postgraduate of Uman National University of Horticulture

COMPETITIVE ENVIRONMENT AND AREAS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

The article analyzes the competitive environment of agricultural enterprises and the development of the main ways of its improvement. The analysis of the state of agriculture Cherkassy region shows that industry is one of the leading economy in the region, it accounts for about fifth of gross output, goods and services. To improve the competitive situation and efficiency of agricultural organizations, in our opinion, you first need to create an effective economic mechanism through government regulation and improvement of economic relations between the partners in agriculture.

Key words: farms, competitive environment, regulation, economic development.

Постановка проблеми. Діяльність сільськогосподарських підприємств у період зростання конкуренції окреслюється комплексністю взаємозв'язків і має складний характер. Стан ринків і конкурентне середовище підприємства постійно змінюються, що вимагає від них постійного пошуку додаткових конкурентних переваг. Відтак позиціонування підприємств агропромислового сектора України у гло-

бальному просторі полягає в тому, щоб сфокусувати увагу на основних проблемах національної конкурентоспроможності, що не можливо без аналізу сучасного стану конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти сучасного стану та проблеми формування й підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств в Україні розглянуті в працях вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів. Серед них роботи таких українських та зарубіжних дослідників, як В. Бойко, В. Геєць, О. Гудзинський, С. Кваша, П. Макаренко, М. Малік, Л. Мармоль, П. Саблук, В. Ситник, І. Топіха, Л. Худолій, О. Шпичак, Г. Черевко, М. Портер, П. Друкер, Ф. Коглер, М. Д. Гилка [5], Л. Євчук [6], Т. В. Божидарнік [7].

Мета і завдання дослідження. Метою статті є проаналізувати визначення сучасного стану конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств і розробка основних шляхів його покращення.

Виклад основного матеріалу. Черкаська область є однією з областей із найбільш розвинутим сільським господарством. За обсягом валової продукції область займає перше місце серед регіонів України [1, с. 14]. 3/4 земель Черкаської області – чорноземи, сільськогосподарські угіддя займають більше 69 % площі області, майже половина населення Черкащини (44,2 %) є сільським.

На сьогодні в АПК існує цілий ряд проблем, серед яких низька якість сировини для переробних підприємств, питання якості й конкурентоспроможності продукції вітчизняного виробництва, значний моральний та фізичний знос основних засобів; це потребує проведення реконструкцій, заміни технологічного обладнання на більш сучасне, енергозберігаюче, що сприяє зниженню витрат виробництва, збільшенню обсягу продукції, яка виробляється, поліпшенню її якості, створює для підприємства умови функціонування в конкурентному середовищі.

Як видно з таблиці 1, різної зміни в кількості діючих сільськогосподарських підприємств за останні три роки не відбулось. Станом на 2013 р. в області діяло 1890 сільськогосподарських підприємств. Переважаючою організаційно-правовою формою господарювання на селі є фермерські господарства, частка яких у загальній чисельності становить 63 %. На сьогодні фермерське господарство є прогресивною формою підприємницької діяльності в галузі сільського господарства Черкащини. Значне зростання кількості фермерських господарств сприяє процесу відтворення села та появи нових робочих місць, відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем на селі.

В умовах побудови ринкової моделі економіки ефективний розвиток агропромислового виробництва визначається діяльністю не лише сільськогосподарських підприємств, а й господарств населення, частка яких у виробництві сільськогосподарської продукції є вагомою.

Таблиця 1

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у Черкаській області*

Організаційно-правова форма	2011 р.		2012 р.		2013 р.	
	всього	% до заг. к-сті	всього	% до заг. к-сті	всього	% до заг. к-сті
Всього підприємств	1845	100	1856	100	1890	100
Господарські товариства	420	22,8	420	22,8	420	22,2
Приватні підприємства	155	8,4	153	8,1	153	8,1
Виробничі кооперативи	15	0,8	15	0,8	12	0,6
Фермерські господарства	1126	61,0	1143	61,6	1208	63
Державні підприємства	6	0,3	6	0,3	5	0,3
Підприємства інших форм господарювання	123	6,7	119	6,4	92	4,9

* Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики у Черкаській області

Останніми роками зростає роль господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, про що свідчать дані рис. 1. Так, упродовж 2010–2013 рр. зросли обсяги валової продукції сільського господарства за категоріями господарств в 1,3 раза. Щодо господарств населення, то їх частка в структурі валової продукції сільського господарства становить 45,9 % (в 2013 р.), в тому числі частка господарств населення в продукції тваринництва становить 56,5 % (в 2013 р.) [2].

Серед сільськогосподарських підприємств області більшу частку займають недержавні підприємства, кількість яких із року в рік змінюється як у сторону збільшення, так і зменшення. Станом на 2013 р. їх частка становила 99% до загальної кількості підприємств. Частка державних сільськогосподарських підприємств з 2001 р. має тенденцію до зменшення й у 2013 р. становить менше 1% до загальної кількості. Основну частку сільськогосподарських підприємств становлять недержавні підприємства, з яких найбільша кількість у фермерському господарюванні.

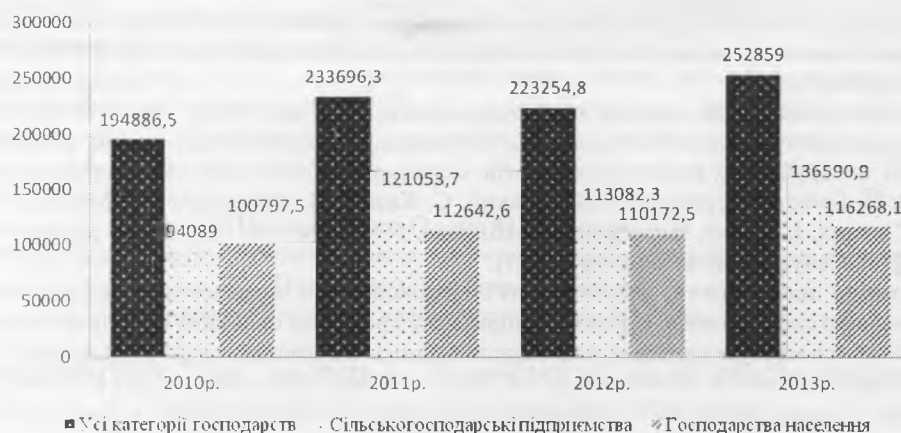

Рис. 1. Валова продукція сільського господарства за категоріями господарств*

* Джерело: розраховано автором за даними статистичного збірника «Сільське господарство України за 2013 рік»

У 2013 р. найбільша кількість сільськогосподарських підприємств була зосереджена в Маньківському (153), Уманському (136), Драбівському (124), Черкаському (123), Звенигородському (122) та Тальнівському (114) районах. Найменша кількість таких підприємств знаходиться в районах: Чигиринський, Шевченківський, Городищенський, Христинівський, Канівський. Очевидно, така ситуація є наслідком послабленої уваги держави до розгортання фермерського господарювання в регіонах (Рис 2).

Посівні площі в усіх категоріях господарств у 2013 р. становили 1203 тис.га і в порівнянні з 1990 р. з обороту виведена восьма частина посівних площ, або 105 тис.га

Рис. 2. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за районами у 2013 році*

* Джерело: розраховано автором за даними головного управління статистики у Черкаській області.

Черкащина належить до регіону, в якому виробляється значна частина сільськогосподарської продукції України. За обсягом валової продукції область займає п'яте місце серед регіонів України і виробляє 5,9% загальнодержавного обсягу, хоча користується 3,5% площ сільськогосподарських угідь. Сільськогосподарські товаровиробники області за 2013 р. виробили валової продукції (у постійних цінах 2010р.) по 11821 грн. на одну особу і займали перше місце серед регіонів, у цілому по Україні – 5559 грн.; на 100 га сільськогосподарських угідь – теж перше місце, відповідно, по 1128,4 тис.грн та по 681,3 тис. грн.

Для більш детального аналізу та оцінки сучасного стану і визначення конкурентних напрямів розвитку сільськогосподарських підприємств Черкаської області вважаємо доцільним зосередити увагу на двох основних галузях сільського господарства – рослинництві й тваринництві. Тенденції обсягів і структури виробництва валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області мають галузеві особливості. Як показують дані таблиці 2, починаючи з 2000 р. відбулося поступове збільшення обсягів виробництва як продукції рослинництва, так і тваринництва. За досліджуваний період змінилося і співвідношення між галузями: якщо у 2000 р. питома вага продукції рослинництва в загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства становила

73,5%, то в 2010 р. – 51,6%. За 2000–2013 рр. обсяги виробництва валової продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах області зросли на 88,1%, тваринництва – на 134,5 порівняно з 2000 р.

У галузевій структурі валової продукції сільського господарства провідне місце (70,2% від загально-го обсягу виробництва) традиційно належить продукції рослинництва (рис.3.). У сільськогосподарських підприємствах її частка становить 75,7%, у господарствах населення – 63,4%. Загалом у 2014 р. вироблено рослинницької продукції (у постійних цінах 2010р.) на 177,4 млрд.грн., у т.ч. аграрними підприємствами – на 105,3 млрд. грн., господарствами населення – на 72,1 млрд. грн. Порівняно з 2013р. відбулося збільшення на 3,1% обсягів виробництва продукції рослинництва, у т.ч. в підприємствах – на 3,9%, у господарствах населення – на 1,9%.

Таблиця 2

Динаміка виробництва та структура валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області*

Роки	Валова продукція с/г у постійних цінах 2010 р.				
	Всього, млн. грн.	у тому числі:			
		продукція рослинництва		продукція тваринництва	
		млн.грн.	%	млн. грн.	%
2000	6532,8	4800,0	73,5	1732,8	26,5
2005	8257,1	5733,5	69,4	2523,6	30,6
2009	11809,4	6881,4	58,3	4928,0	41,7
2010	12318,3	6360,8	51,6	5957,5	48,4
2011	14489,1	8540,5	58,9	5948,6	41,1
2012	14028,8	8106,3	57,8	2922,5	20,8
2013	14946,9	9028,8	60,4	5918,1	39,6
2013 у % до 2000 р.	228,8	188,1	-13,1	341,5	+13,1
2005 р.	181,0	157,5	-9	234,5	+9

*Джерело: розраховано автором за даними статистичного щорічника «Черкаської області у 2013 році», с. 80.

У галузі тваринництва обсяг виробництва за 2014р. становив 75,5 млрд. грн., що на 2,0% більше порівняно з 2013р. Зростання відбулося за рахунок приросту виробництва на 4,6% в аграрних підприємствах, частка яких у загальному обсязі тваринницької продукції склала 44,9%. Господарства населення, які є основними виробниками продукції в цій галузі (41,6 млрд. грн., або 55,1%), утримали її виробництво на рівні 2013 р.

Рис. 3. Структура валової продукції сільського господарства в Україні у 2014 році*

*Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України [3,4]

У сільськогосподарських підприємствах переважну частку посівів по Україні займали зернові (56,5%) та технічні культури (38,4%); у господарствах населення під зерновими знаходилось 49,6% посівів, під картоплею та овоче-баштанними – 21,6%, під кормовими культурами – 14,4%.

Найбільші прирости виробництва по Черкаській обл. були зафіксовані в галузі рослинництва по зернових та технічних культурах, в галузі тваринництва – з вирощування худоби, птиці та виробництву молока (табл. 3).

По виробництву зерна область у 2013 р. займала 4 місце серед регіонів України (6,4% загальнодержавного виробництва), по цукрових буряках (фабричних) 9 (4,5%), по соняшнику 11 (4,4%). Сільськогосподарськими товаровиробниками усіх форм власності і господарювання вирощено 171% зерна обсягу 1990 року, в 6 раз більше соняшнику, 102% картоплі, 113% овочів, але 12% цукрових буряків та 80% плодів і ягід.

Таблиця 3

Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області у постійних цінах 2010р. ; млн.грн*

Вид продукції	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р. у % до	
								2000 р.	2005 р.
Продукція сільського господарства	6532,8	8257,1	11809,4	12318,3	14489,1	14028,8	14946,9	228,8	181,0
Продукція рослинництва	4800,0	5733,5	6881,4	6360,8	8540,5	8106,3	9028,8	188,1	157,5
Зернові культури	1679,5	2646,0	3365,1	2667,3	4015,1	3513,2	4326,5	257,6	163,5
Технічні культури	641,6	1218,5	1580,5	1738,8	2167,6	2435,2	2510,7	319,3	206,0
Картопля, овочі та баштанні	1726,2	1661,4	1707,3	1567,6	1852,7	1695,6	1650,5	95,6	99,3
Плодоягідні та виноград	165,5	116,1	125,0	154,2	196,3	163,0	260,5	157,4	224,4
Кормові культури	504,6	74,6	106,9	253,8	327,6	280,7	288,1	57,1	386,2
Інша продукція та зміна обсягів незавершеного виробництва	82,6	16,9	-3,4	-20,9	-18,8	18,6	-7,5	-9,1	-44,4
Продукція тваринництва	1732,8	2523,6	4928,0	5957,5	5948,6	5922,5	5918,1	314,5	234,5
Вирощування худоби та птиці	620,3	1262,5	3372,9	4275,8	4249,6	4153,5	4132,0	66,1	327,3
Молоко	901,1	1080,5	1205,5	1214,7	1176,7	1262,4	1295,1	143,7	119,9
Яйця	138,6	162,1	311,5	347,7	380,9	371,5	345,6	249,4	213,2
Вовна	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Інша продукція	72,8	18,5	38,1	119,3	141,4	135,1	145,4	199,7	785,9

*Джерело: Статистичний щорічник «Черкаської області за 2013 рік», с. 78,112

Основною причиною зменшення обсягів виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції є: в рослинництві – зменшення посівних площ та урожайності сільськогосподарських культур, у тваринництві – скорочення поголів'я та продуктивності худоби і птиці. Так, зменшення обсягів виробництва цукрового буряку, картоплі, плодів та ягід у Черкаській області пов'язане зі значним скороченням площ під цими культурами. У 2013 р. зібрана площа цукрових буряків в сільськогосподарських підприємствах області скоротилась проти рівня 2000 р. – у 4,3 рази, проти 2005 р. – у 3,7 рази, картоплі – в 2 рази та 1,5 рази відповідно, плодів та ягід – на 48,8 та 87,8% відповідно (табл. 4).

Аналіз даних за 2000–2013 рр. показує збільшення посівних площ під зерновими культурами та соняшником (у 2 рази). Це пов'язано із їх прибутковістю, яка є найбільша серед інших культур.

Таблиця 4

Зібрані площі та урожайність основних сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області*

Культура	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р.у% до	
								2000 р.	2005 р.
Зібрана площа, тис.га									
Зернові та зерновобобові	585,9	656,3	695,1	647,9	656,0	645,2	655,1	111,8	99,8
Насіння соняшнику	80,0	121,2	134,5	145,2	157,8	139,9	156,5	195,6	129,1
Цукровий буряк	48,5	42,7	17,7	35,4	38,3	31,7	11,4	23,5	26,7
Картопля	86,7	79,2	62,9	60,7	59,5	56,5	53,3	61,5	67,3
Овочі	22,1	19,8	21,0	20,3	21,7	21,7	22,0	99,5	111,1
Плодово-ягідні насадження в плодоносному віці	12,7	7,1	6,0	6,0	5,8	6,0	6,2	48,8	87,3
Урожайність, ц./з 1га									
Зернові та зерновобобові	27,2	33,8	46,0	39,1	57,3	51,3	62,1	В 2,3 р.	183,7
Насіння соняшнику	13,4	15,0	22,8	20,9	22,1	26,7	31,1	В 2,4 р.	В 2 р.
Цукровий буряк	177	293	341	276	375	452	422	В 2,3 р.	144

Картопля	109	117	132	125	156	134	140	128,4	119
Овочі	156	149	157	138	163	170	164	105,1	110
Плодово-ягідні насадження в плодоносному віці	29,5	33,9	47,3	61,9	67,5	73,0	89,0	В 3 р.	В 2,6 р.

* Джерело: Статистичний щорічник «Черкаської області за 2013 рік», с. 97, 108

Уряд та аналітики прогнозують, що до 2020 виробництво зернових в Україні буде складати 80 млн.т на рік, а об'єм експорту 50 млн.т. Основний резерв для збільшення об'ємів виробництва проглядається у збільшенні урожайності. Так, за даними Міністерства сільськогосподарства США, урожайність кукурудзи в Канаді й США складає 9,59 т/га й 9,97 т/га відповідно, що на 50–56% більше, ніж в Україні. Згідно з даними Євростату, урожайність пшениці в Нідерландах складає 9,23 т/га, в Ірландії – 8,8 т/га, Німеччині – 7,98 т/га, Франції – 7,26 т/га, Чеській республіці – 4,32 т/га. Це на 27%-270% більше, ніж поточна врожайність даної зернової в Україні.

Збільшення обсягів виробництва продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах пов'язане головним чином з суттєвим зростанням поголів'я птиці. Так, за 2000–2013 рр. поголів'я худоби і птиці в цілому по області збільшилось у 3,6 р. При цьому поголів'я великої рогатої худоби скоротилось у 2 рази, корів – у 1,9 рази, а птиці виросло – у 4 рази (табл. 5).

Таблиця 5

Наявність поголів'я худоби і птиці та їх продуктивність в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області*

	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р. у % до	
							2005 р.	2000 р.
Поголів'я на кінець року, тис. голів:	6466,7	8193	27755,9	24648,2	26994,2	23689,3	В 2,9 р.	В 3,6 р.
ВРХ	422,5	281,8	208,8	203,9	212,6	209,1	74,1	49,5
у т.ч.: корів	188,7	137,1	95,4	93,5	94,1	95,0	69,3	50,3
Свиней	506,4	393,0	488,1	444,3	462,3	486,9	123,3	96,1
овець та кіз	62,7	53,1	39,3	39,6	39,6	38,7	72,9	61,7
птиці	5475,1	7465,1	27019,7	23960,4	26279,7	22954,6	В 3 р.	В 4 р.
Середньодобовий приріст на вирощуванні та відгодівлі, г:								
ВРХ	301	476	520	543	576	554	116,4	184
Свиней	118	289	365	384	390	407	140,8	В 3,4 р.
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	2389	3732	4682	4779	5257	5357	В 2,2 р.	В 1,4 р.
Середній річний настриг вовни від однієї вівці (у фізичній вазі), кг	1,6	1,1	0,6	0,4	0,4	0,3	18,8	27,3
Середня річна несучість курей-несучок, шт.	242	298	284	312	313	291	120,2	97,7

* Джерело: Сільське господарство Черкащини 2013 Головне управління статистики у Черкаській області; с. 82, 126.

Господарствами всіх категорій за 2013 р. вирощено 436,0 тис.т худоби та птиці, що дещо нижче обсягу попереднього року, і 153% обсягу 1990 р. Вирощування за цей період зросло за рахунок збільшення середньодобових приростів великої рогатої худоби на 10%, свиней – на 76% і становить, відповідно 554 і 407 грами.

Висновки. Таким чином, перераховані вище особливості та конкурентне середовище сільського господарства зумовлюють своєрідний характер дії в ньому загальних економічних законів, що, своєю чергою, впливає на організацію агропромислового виробництва. Для підвищення конкурентної ситуації та ефективності роботи сільськогосподарських організацій, на нашу думку, перш за все, необхідно створити дієвий економічний механізм шляхом здійснення державного регулювання і вдосконалення економічних відносин між партнерами в АПК. В умовах, що склалися, досягти цього можна лише шляхом вдосконалення цінової, податкової, кредитної політики щодо сільськогосподарських товаровиробників. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва повинно бути засноване на економічних чинниках: податкових і кредитних пільгах, цінових паритетах, інвестиціях безпосереднім виробникам тощо. Державні інвестиції в рамках цільових програм, перш за все, потрібно спрямовувати на підтримку і здійснення інноваційних проектів окремих підприємств і реконструкцію занепадлих галузей сільського господарства.

Література:

1. Сільське господарство Черкащини 2010 : стат. зб. / За ред. В. П. Приймак – Черкаси : Головне управління статистики в Черкаській області, 2011. – 253 с.
2. Черненко Д. С. Роль господарств населення у виробництві продукції тваринництва / Д. С. Черненко // Ефективна економіка. – 2015. – № 3.
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.
4. Сільське господарство України. 2013 рік: зб. / Державна служба статистики України / За ред. Н. С. Влащенко. – 400 с.
5. Гилка М. Д. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств та їх державна підтримка / М. Д. Гилка // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 78–83.
6. Євчук Л. Роль стратегій зростання в забезпеченні конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств / Л. Євчук // Економіст. – 2011. – № 9. – С. 14–17.
7. Божидарнік Т. В. Кластерний підхід як потужний інструмент стимулювання розвитку сільського господарства / Т. В. Божидарнік // Економіка АПК. – 2011. – № 11. – С. 133–138.